

С. Д. Шелов. ТЕРМИН. ТЕРМИНОЛОГИЧНОСТЬ.

ТЕРМИНОЛОГИЧЕСКИЕ ОПРЕДЕЛЕНИЯ¹

Филологический факультет Санкт-Петербургского государственного университета

Санкт-Петербург, 2003, 280 с.

Rusijos mokslo terminologijos tyrimo komiteto narys Sergejus Šelovas – seniai ir puikiai pažįstamas terminologijos specialistų. Atsinaujinusiomis jėgomis rusų terminologija mokslinės patirties semiasi ir iš užsienio, nepamindama po kojomis savų terminologijos pagrindų kūrėjų principų. Tokios idėjos regimos ir naujausioje S. Šelovo monografijoje *Terminas. Terminiškumas. Terminų apibrėžtys*.

Kaip nurodoma knygos *Įvade*, šis filologinis tyrimas – tai nauja, 1998 m. išleistos monografijos iš esmės perdirbta ir dviem skyriais papildyta, versija. Šiame darbe autorius pristato naują požiūrį į terminą ir terminiškumą. Naujai atsakoma į svarbius klausimus: kas yra terminas, termino apibrėžtis, kokie terminų apibrėžčių tipai ir reikalavimai, terminų sąvokinė struktūra, užfiksuota apibrėžtimis.

Visi terminologai pritartę S. Šelovo nuomonei, kad terminai yra įdomiausia ir gana plati šiuolaikinių kalbų leksikos dalis. Terminų lingvistinė problematika, jo istorija pateikiama tokių tyrėjų kaip A. Chajutinas, V. Danilenko, V. Leičikas, V. Nikiforovas, A. Superanskaja ir kt. Teoriniai klausimai neišvengiamai siejami su terminologijos tvarkyba ir standartizacija (D. Lottė, I. Volkova). Esama darbų, kuriuose terminas, kaip mokslo teorijos vienetas, tiriamas mokslotyros arba filosofiniu aspektu (E. Mamčuras, E. Mulčenko, V. Nalimovas). Logine kryptimi eina P. Achinsteinas, V. Karpovičius. Kalbotyros literatūroje be galo įvairuoja paties *termino* sąvokos apibrėžtis. Tačiau pagrindiniai reikalavimai terminams, kaip ypatingiems žodžiams ir žodžių junginiams, yra nusistovėję daugelio kraštų terminologijoje ir yra įvardijami: termino sąvokinės semantikos tikslumas, termino vienareikšmiškumas, stilistinis neutralumas ir ekspresijos vengimas, nominatyviškumas (vardininkiškumas), termino sistemiškumas. Vieni svarbiausių terminų reikalavimų lietuvių terminologijos teorijoje – taisyklingumas (Gaivenis 2002: 36), vienareikšmiškumas (Keinys 1980: 28). Lingvistinėje literatūroje plačiai kalbama apie termino sistemiškumą. Didelė dalis tyrinėtojų pripažįsta jį termino požymiu

¹ Sergejus Šelovas. Terminas. Terminiškumas. Terminų apibrėžtys, Sankt Peterburgas: Sankt Peterburgo valstybinio universiteto Filologijos fakultetas, 2003, 280 p.

(A. Chajutinas, B. Gorodeckis ir V. Raskinas ir kt.). Bet, anot S. Šelovo, konkrečias sistemiškumo apraiškas sunku vadinti patikimai nustatytomis. Daroma gana kategoriška išvada dėl keturių pirmųjų termino ypatybių (vienareikšmiškumas, tikslumas, jausmingumo ir ekspresyvumo nebuvimas, nominatyviškumas) – jos esą negali vadintis tokiomis, pagal kurias terminai charakterizuojami kaip specialūs žodžiai ir išskiriami iš bendrosios kalbos leksikos (p. 22). Sistemiškumas pabrėžiamas jau kaip svarbiausias termino požymis, formuojantis žodį ar žodžių junginį būtent kaip terminą. Kategoriškesnes mintis reiškia B. Gorodeckis ir V. Raskinas: terminas, paimtas atskirai, yra fikcija. Jis egzistuoja tik terminų sistemoje. Kiti autoriai pabrėžia darybinį sistemiškumą (R. Budagovas), pasak trečių, tai terminų visuma, kurioje terminai tarpusavy susiję sąvokiniame, leksikos-semantikos, žodžių darybos ir gramatikos lygmenyse, turinti ryšių su tam tikra mokslo sritimi, problema, tema, mokykla ir pan. (F. Berezinas, B. Golovinas).

S. Šelovas visų pirma pabrėžia termino sąsają su sąvoka ir jo sąvokinės semantikos tikslumą. Pagrindinis termino bruožas, pasak S. Šelovo, yra galimybė išreikšti sąvoką. Principinis klausimas – kaip atriboti specialią sąvoką nuo nespecialios. Žodžiai *žemė, lubos, tėvas* taip pat išreiškia sąvoką, o kuo jie skirsis nuo terminų? Pasak autoriaus, šį skirtumą parodo apibrėžtis, kuri atitinka logikos ir lingvistikos reikalavimus. Pastaruosius S. Šelovas aptaria atskirame (IV) skyriuje. Remdamasis įvairiomis nuomonėmis, S. Šelovas pateikia dvejopą požiūrį į žodžio reikšmę – leksikologinį ir terminologinį. Antruoju atveju termino reikšmė ir yra jo sąvoka.

Autorius pagal terminų kalbinius reikalavimus išskiria dvi artimai susijusias charakteristikas. Tai termino vienareikšmiškumas ir jo semantinis, sąvokinis griežtumas arba tikslumas. Supriešinamos kategorijos *tikslumas* ir *netikslumas*. Tikslumo klausimas užėina už terminologijos problematikos ribų. Matematikoje tikslumas yra privalomas, nes čia negali būti „beveik trikampis“ ir panašių įvardijimų. D. Lottė dažnai aptaria terminų netikslumą – situaciją, kai terminas klaidingai orientuoja į vieną ar kitą daiktą, reiškinių. Monografijos autorius duoda taiklių semantinio terminų turinio *tikslumo* ir *netikslumo* pavyzdžių: *vaikas, paauglys, jaunuolis, vidutinio amžiaus žmogus, pagyvenęs žmogus, nusenęs žmogus; žemas ūgis, nedidelis ūgis, vidutinis ūgis, aukštas ūgis*.

Nėra bendros nuomonės dėl termino galimo ar negalimo jausmingumo momento. S. Šelovas pateikia A. Reformatskio nuomonę, kad reikia atriboti netermininio lauko terminus (pvz., meninio stiliaus tekstuose), t. y. terminus, patyrusius reikšmės perkėlimą ar stilistinę konotaciją.

Nuomonės išsiskiria ir dėl termino nominatyviškumo. G. Vinokuras, A. Reformatskis pripažįsta tik daiktavardinius terminus, o V. Danilenko į terminologiją linkusi įsileisti ne tik būdvardžius, bet irrieveiksmius, taip pat veiksmazodžius. S. Šelovas sutinka, kad terminas gali būti nebūtinai daiktavardis. Smulkiau į šią temą nesigilinama, autorius analizuojamai medžiagai pasirenka tik daiktavardinius terminus arba terminus, kurių pagrindinis dėmuo yra daiktavardis.

I skyrius – *Terminų apibrėžtys: rūšys ir esmė*. S. Šelovas ne veltui cituoja R. Descartes'o žodžius: „Apibrėžkite žodžių reikšmes ir išvaduosite pasaulį nuo pusės suklydimų“. Apibrėžties buvimas kai kuriems tyrinėtojams yra būtinas termino atpažinimo ženklas. J. Kruopas 1972 m. straipsnelyje *Daugiau dėmesio terminologijai* rašė: „Dabar mums yra iškilęs uždavinys pereiti nuo terminų inventorizacijos prie terminų sistemų sudarymo, **prie terminų definicijų**, rengiant plačios apimties, sisteminius, aiškinamuosius terminų žodynus“ (Kruopas 1998: 528). Terminų turinio, fiksuoto apibrėžtimi, tyrinėjimas darosi svarbiausias tiriant visus pamatinius terminologijos teorijos klausimus – termino semantiką, terminų sąvokų struktūrą, terminų sistemą, terminų motyvą ir pan. (p. 32). Apibrėžtis nėra vienintelis būdas specialaus leksinio vieneto reikšmei fiksuoti. Reikšmės aiškinimas galimas ir aprašomuoju, charakteristikos, lyginimo ir pan. būdu. Tačiau apibrėžties privalumas yra logikos ir lingvistikos reikalavimų vykdymas. S. Šelovas visiškai sutinka su nuomone, kad aiškinamajame terminų žodyne fiksuojamos daikto požymių visumos pakanka, kad galima būtų jį išskirti iš kitų daiktų, o kiti požymiai jau yra enciklopedinės žinios apie tą daiktą. Apibrėžties uždavinys yra ne patvirtinti ir ne aprašyti, bet tik nustatyti, apibrėžti objektą ir atskirti jį nuo kitų (p. 33).

Toliau autorius imasi terminų apibrėžčių tipologijos. Supažindinama su apibrėžties funkcija, struktūra, apibrėžčių klasifikacija. Be loginės problematikos, apibrėžties turi ir lingvistinių (morfologijos, sintaksės, darybos, semantikos) charakteristikų, taip pat reikalingą leksikografinę techniką. S. Šelovo knygoje orientuojamasi į tą apibrėžčių nomenklatūrą, kuri yra logikoje.

1. *Klasifikacinės apibrėžtys* (родовидовые или классифицирующие определения, p. 37). Apibrėžtyje skiriama gimininė sąvoka ir jos rūšinis požymis, kuris leidžia atriboti atitinkamą rūšinę sąvoką ir paskelbti ją apibrėžiamo termino reikšme. Šio tipo apibrėžčių, kurių istorija prasideda nuo Platono ir Aristotelio, randama visuose aiškinamuosiuose terminų žodynuose. Klasifikacinės apibrėžties skirstomos į *partityvines* (nenurodomas gimininės sąvokos klasifikacijos lygmuo) ir *totatyvines* (formuoja sąvoką iš rūšinių ar partityvinių atstovų pagal vieną ar kitą požymį).

2. *Išvardijamosios apibrėžtys* (перечислительные определения, p. 45). Pats pavadinimas sako, kad šiuo atveju sąvokinis termino turinys fiksuojamas jam atstovaujančių elementų išvardijimu. Pavyzdžiui, *pagrindinės sakinio dalys* – „veiksnyss ir tarinys“.

3. Visiškai kitokio pobūdžio yra *kontekstinės apibrėžtys* (контекстуальные определения, p. 51). Būtent jos apibūdinamos kaip tikslus visų kontekstų, nurodančių apibrėžiamo termino reikšmę, išvardijimas, pvz.: *Stilistika tiria tas kalbines formas, kurias aprašo gramatika ir leksikografija*. Tokios apibrėžties teksto ribos – pradžia ir pabaiga – labai apibrėžtos: kuo ilgesnis kontekstas, reikalingas atitinkamo apibrėžiamo vieneto sąvokos turinio tapatybei, tuo didesnį šio vieneto terminiskumą reikia atskleisti. Todėl tokios svarbios yra tikslios kontekstinės apibrėžties ribos ir ilgis. Neaksiominės kontekstinės apibrėžtys randamos, pasak S. Šelovo, citatų tipo žodynuose, k. a. Prahos mokyklos atstovo J. Vacheko *Лингвистический словарь Пражской школы* (*Prahos mokyklos kalbotyros žodynas*, 1964), E. Hamro *Словарь американской лингвистической терминологии* (*Amerikiečių kalbotyros terminų žodynas*, 1964) ir kt.

4. *Operacinės apibrėžtys* (операциональные определения, p. 62). Šio tipo apibrėžtys skiriasi nuo paminėtų tuo, kad jomis realizuojamos ir kai kurios nekalbinės procedūros. Operacinės apibrėžtys visada susijusios su tam tikru imperatyvu, nukreiptu į žmogų, kuris suvokia apibrėžties tekstą tam, kad galėtų sukurti, sudaryti objektą – *padaryk taip, stebėk taip!* Joje atsispindi operacinė veikla, todėl tokios apibrėžtys būdingos fizikos ir matematikos mokslams, pvz., *rūgštinis-bazinis indikatorius* – „organinis junginys, kuris keičia spalvą tam tikrame pH intervale“ (ChŽ 1997).

5. *Monomorfinės ir polimorfinės apibrėžtys* (мономорфные и полиморфные определения, p. 67). Tai apibendrinamasis poskyris, kuriame visų tipų apibrėžtys suskirstomos į dvi grupes. Monomorfinių apibrėžčių ypatybė yra apibrėžiamo termino griežtai nusakytas turinys, be tarpinių perėjimų, be būdingų bruožų, kokybės ir santykių laipsniavimo. Tokio tipo apibrėžtys nepripažįsta objektų, nusakančių „beveik, daugiau ar mažiau“, pvz.: *vienanaris sakinys* – „vientisinis sakinys, teturintis vieną pagrindinę sakinio dalį“ (KTŽ 1990).

Polimorfinės apibrėžtys, atvirkščiai, leidžia laisviau interpretuoti sąvokos semantiką, pvz.: *asociacija* – „sąmonės procesų ryšiai, kai vienu vaizdinių, sąvokų, idėjų ar emocijų kilimas sukelia kitus panašius, gretutinius ir kontrastinius vaizdinius, sąvokas ir kt.“ (PT 1993). Reguliarus polimorfizmo būdas išreiškiamas žodeliais „ir taip toliau“, „ir panašiai“ – tokias apibrėžtis galima lengvai

interpretuoti. Jos yra nepakankamai tikslios, todėl, kaip ir sinonimiškumas ir daugiareikšmiškumas, nerekomenduojamos norminėje terminografijoje. Tačiau polimorfizmo reiškinių vaidmuo ne visada yra neigiamas (p. 85), tokių terminų išbraukti iš terminijos sudėties neįmanoma.

II skyrius – *Terminų apibrėžtys ir sąvokinė terminijos struktūra: sąvokų klasifikacinės hierarchijos analizė*. Įvedamos naujos apibrėžčių klasės, vadinamos *bendrosiomis apibrėžtimis* (p. 128), kurios neturi rūšinio požymio, o visą apibrėžties tekstą sudaro gimininis fragmentas, ir *nespecifinėmis apibrėžtimis*, kurios rūšinio skirtumo, artimiausio apibrėžiamai sąvokai, nefiksuoja (p. 131). Ir tik paskui pristatoma galutinė terminų apibrėžčių klasifikacija (6 tipai).

III skyrius – *Apibrėžtis ir terminų motyvacija*. Dar XX a. ketvirtajame dešimtmetyje D. Lottė rašė, kad termino reikšmė, fiksuota jo apibrėžtyje, turi būti suderinta su termino kalbine struktūra. V. Danilenko pabrėžia svarbą gvildinti kalbinę termino struktūrą ir jo apibrėžtį kaip visumą, atkreipiant dėmesį į jų gramatinę, darybinę ir kitokią darną. Šiame darbe sinchroniškai stengiasi pagrįsti sąryšį tarp termino struktūros ir jį apibrėžiančios raiškos, taip pat išaiškinti, kokiomis sąlygomis toks ryšys yra tik fakultatyvus, o kokiomis – būtinasis.

IV skyrius – *Terminų apibrėžimo logiškumas ir lingvistiškumas. Terminiškumo laipsnis*. Šiame skyriuje autorius analizuoja loginių ir lingvistinių reikalavimų įvykdumą terminografijoje. Didžiausias dėmesys skiriamas tiems žodynams, kuriuose šie reikalavimai turėtų būti vykdomi pirmiausia – norminiuose terminų žodynuose. Išvardijami septyni loginiai termino apibrėžties reikalavimai: 1) būtinasis apibrėžties proporcingumas (соразмерность) – apibrėžiamojo ir apibrėžiančiojo apimtys vienodumas; 2) būtinumas apibrėžtyje vartoti artimiausią giminę ir rūšies skirtumą (*per genus proximum et differentiam specificam*); 3) būtinasis rūšinio skirtumo specifiškumas; 4) apibrėžčių sistemoje neleistinas ydingasis ratas (*circulus vitiosus*); 5) logiškai prieštaringų apibrėžčių neleistinumas; 6) būtinasis apibrėžčių aiškumas ir tikslumas; 7) neleistinos neigiamos apibrėžtys. Iš visų taisyklių bendriausias yra šeštasis reikalavimas – visos sistemos aiškumas ir tikslumas.

Toliau primenamos senos terminologijos tiesos: 1) visų leksinių vienetų, vartojamų apibrėžtyje, vienareikšmiškumo reikalavimas; 2) kalbinis sistemiškumas, t. y. prasmės dalys turi būti išreiškiamos vienatipėmis kalbinėmis konstrukcijomis.

Baigiamajame žodyje S. Šelovo žvilgsnis krypsta ir į rytdieną: tikimasi, kad ateity išsiplės terminologijos ryšiai ne tik su tradicinėmis tyrinėjimų kryptimis, bet ir su naujausiomis kalbos studijų kryptimis – su hermeneutika, kognityvine lingvistika, kompiuterine lingvistika ir kt.

Knygos priedas – terminų apibrėžčių charakteristika ir klasifikacinių sąvokų hierarchijos analizė. Čia įtraukiamas terminų sąrašas, terminas ir jo apibrėžties formuluočių, gimininio fragmento formuluočių, apibrėžties tipas, taip pat svarbi dalis – pastabos, susijusios su analizės procedūra ir apibrėžčių sistemos netikslumais.

S. Šelovas – semasiologinės terminologijos krypties atstovas. Kaip matyti iš literatūros sąrašo (joje daugiausia, aštuoniolika, pozicijų užima profesoriaus straipsniai), paties S. Šelovo daug rašyta apie terminų apibrėžtis loginiu ir kalbiniu atžvilgiu.

Iki šiol remdavęsi T. Kandelaki, D. Lottės, A. Superanskajos ir kt. žymių Rusijos mokslo žmonių darbais, dabar galėsime mokytis ir iš profesoriaus S. Šelovo terminologijos vadovo. Terminų apibrėžimo aktualumas lietuvių terminologijoje yra senas, bet mažai realizuotas dalykas.

LITERATŪRA

- ChŽ 1997: *Chemijos terminų aiškinamasis žodynas*, Vilnius.
Gaivenis K. 2002: *Lietuvių terminologija: teorijos ir tvarkybos metmenys*, Vilnius.
Keinys St. 1980: *Terminologijos abėcėlė*, Vilnius.
Kruopas J. 1998: *Rinktiniai raštai*, Vilnius.
KTŽ 1990: Gaivenis K., Keinys St. *Kalbotyros terminų žodynas*, Kaunas.
PT 1993: *Pedagogikos terminai*, Kaunas.

Solvita LABANAUSKIENĖ
Lietuvių kalbos institutas
P. Vileišio g. 5, LT-10308 Vilnius
E. paštas solvita1@one.lt

Gauta 2005-11-02